

УДК 327 (477+ 483) Л. В. Стрільчук – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Волинського державного університету імені Лесі Українки

Польща – Україна: економічні відносини в 90-х рр. XX – на початку XXI ст.: особливості, проблеми, перспективи

Роботу виконано на кафедрі нової та новітньої історії зарубіжних країн ВДУ ім. Лесі Українки

У статті на базі польських джерел охарактеризовано становлення і розвиток, польсько-українських міждержавних економічних відносин у 90-х роках XX – на початку XXI ст. Розглянуто сучасні економічні проблеми прикордоння, єврорегіональну і транскордонну співпрацю.

Ключові слова: Польща, Україна, міждержавні стосунки, економічне співробітництво, договори, єврорегіон, інвестиції, імпорт, експорт, прикордоння.

Strilchuk L. V. Poland – Ukraine: Economic Regions in the Period of 90-ies of the XX – the Beginning of XXI cent.: Peculiarities, Problems, Perspectives. The article deals with the analysis of establishing Polish – Ukrainian economic cooperation and relations between states in the 90-ies of XX – the beginning of XXI cent. The author considers the peculiarities of these relations, problems and perspectives of their development, concentrates on the economic problems of border-regional area and transborder cooperation. The analysis is based on the materials of Polish sources.

Key words: Poland, Ukraine, economic cooperation, agreements, trade, Euroregion, investment, import, export, international relations, border-line area.

На сьогодні в Україні не існує комплексного дослідження, присвяченого польсько-українським економічним відносинам у 90-х роках XX – на початку XXI ст., тим часом цей аспект міждержавних відносин, як і політичний, відіграє чи не найбільш вирішальну роль у стосунках між сусідніми державами. Особливо актуальною видається означена проблема у світлі нинішнього державного курсу України, спроєктованого на вступ до ЄС та інших міжнародних організацій, зокрема СОТ.

Головною джерельною базою для нашого дослідження стали статистичні дані Польського департаменту економічних відносин із Заходом і Міністерства економіки Польщі, які вводяться в науковий обіг уперше. Цінними для досліджуваної проблеми стали публікації польських дослідників, розміщені в Щорічнику польської закордонної політики, а також дослідження польських істориків, соціологів та економістів, котрі стосуються економічних відносин Польщі та України (З. Шмид, Я. Ксьонжек, М. Цеслік, А. Міщук та ін.).

У цій статті автор ставила за мету відобразити цілісну картину формування, стану та перспектив польсько-українських економічних відносин у 90-х роках XX – на початку XXI ст., виділивши найбільш характерні їх особливості, не минаючи й найбільш проблемні та невирішені питання.

Економічні відносини між Польщею та Україною регулюються міждержавними угодами й охоплюють головні питання, пов'язані з економічною співпрацею, охороною інвестицій і униканням подвійного оподаткування, а також низкою міждержавних угод, котрі стосуються окремих питань співробітництва. Згадані міждержавні угоди є юридично-правовою підставою для економічного співробітництва між Польщею та Україною. До них у першу чергу належать: Угода між урядами Польщі та України про торгівлю та економічне співробітництво, укладена 11 березня 1994 року; Угода між Міністерством сільського господарства і тваринництва Польщі та Міністерством сільського господарства і продовольства України про економічну й науково-технічну співпрацю в цій галузі, укладена 18 травня 1992 року; Договір між урядами Польщі та України про регіональне співробітництво від 29 жовтня 1993 року; Декларація про умови та напрями партнерства і співробітництва між Україною та Польщею в галузі торгово-економічних відносин, укладена 17 серпня 1994 року; Угода між урядами Польщі та України про співробітництво в галузі водного господарства на прикордонних водах від 5 січня 1995 року та ін.

У першій половині та середині 90-х років XX ст. українсько-польські економічні відносини постійно покращувалися. Наприклад, обсяг торгівлі за 1992–1997 рр. постійно зростав, що яскраво ілюструє табл. 1:

Торговий обмін 1992–1996 рр. Вартість та річна динаміка*

Рік	Експорт		Імпорт		Обороти	
	млн дол.	динаміка	млн дол.	динаміка	млн дол.	динаміка
1992	161,6	100,0	123,8	100,0	274,4	100,0
1993	187,5	116,0	201,1	162,4	388,6	141,1
1994	280,4	149,5	204,9	101,9	485,3	124,9
1995	742,4	264,5	290,8	141,9	1033,4	212,9
1996	977,8	131,6	418,5	144,3	1396,3	135,2
1997	1206,8	123,4	415,5	99,3	1622,3	116,2

* За даними Польського департаменту економічних стосунків із Заходом.

За товарообігом з Україною у 1996 р. Польща посіла почесне перше місце серед країн Центральної та Східної Європи і шосте з-поміж країн світу після Російської Федерації, ФРН, Білорусі, Туркменістану та США. У 1997 р. оборот взаємної польсько-української торгівлі перевищив 1,5 млрд дол., не враховуючи оборотів прикордонної торгівлі [1, 14].

За 1992–1997 рр. обсяги польсько-української торгівлі зросли вшестеро, але вже у 1998–1999 рр. відбувається помітний спад, спричинений низкою факторів, зокрема економічно-фінансовою кризою в Росії та переломно-кризовими моментами на ринку Російської Федерації, яка слугувала ринком збуту для приблизно 30 % українського експорту, а з іншого боку, через велику девальвацію російського рубля, внаслідок чого зросла цінова актуальність різних груп товарів, які конкурували з українськими на російському ринку. Попит на український імпорт зростав, так само зростають цінові ставки й на деякі товари, особливо сільськогосподарську продукцію. У результаті це потягнуло за собою спад вартості гривні (лише за перше півріччя 1998 р. – на 15,3 %) і, зрозуміло, що загалом усе це негативно позначилося на фінансових результатах польського експорту в Україну.

За згаданий період зафіксовано зниження товарообігу з Польщею на 14 %, водночас експорт з Польщі зменшився на 17 % [3]. Очевидно, з такими показниками складно говорити про вдосконалення та розвиток партнерства. На думку деяких українських дослідників (О. Соскін, О. Палій), на заваді польсько-українським економічним відносинам у цей період стають відсутність: угоди про спільний економічний простір, відповідної інфраструктури для торговельного обміну та узгодженої митної політики [4, 62–65].

Характер економічних відносин між двома державами яскраво відбиває й аналіз імпортно-експортних операцій. Зокрема протягом 1999 р. Польща поставляла в Україну передусім виробі хімічної промисловості, сільськогосподарську продукцію, промислові товари та вугілля. В українському експорті домінувала сировина: залізна руда, магній, природний газ. Експорт із Польщі в Україну в першому півріччі 1999 р. становив 306 млн дол. і зменшився на 51,2 % порівняно з першим півріччям 1998 р. Спад вартості польського експорту в Україну був особливо помітний у вугільній галузі: лише за перший квартал 1999 р. експорт вугілля зменшився більш як на 90 %. Значно зменшується й імпорт залізної руди в Польщу з України (близько 25 %), а також газу (близько 35 %) [12, 188].

Відносно незначною є наявність польського інвестиційного капіталу в Україні. Причинами такого становища є відсутність гарантій прав власності, недосконала система податків, непристосованість польського правового поля до реалій законодавства України. Станом на 1999 р. близько 600 польських фірм вклали приблизно 50 млн дол. в українську економіку, переважно у банківську справу та торгівлю. Українські ж інвестиції в Польщу за цей самий період становили лише близько 200 тис. дол. [12, 189].

У 2000 р. відбулося деякий економічний підйом, пов'язаний зі зростанням попиту і власне самої продукції. На початку 2000 р. було подолано негативну тенденцію спаду взаємних оборотів і відбулося їх зростання. У результаті цих позитивних зрушень у 2000 р. торговий оборот між Україною та Польщею становив 1273,6 млн дол., що означає зростання порівняно з 1999 р. на 22,4 %. Того року Україна для Польщі займала 12-ту позицію серед ринків збуту і 21-шу позицію в ринку імпорту [9, 234].

Структура оборотів у 2000 р. в головних товарних групах*

Група товарів	Оборот, млн дол.		Структура, %		Динаміка (порівняно з 1999 р. – 100 %)	
	експорт	імпорт	експорт	імпорт	експорт	імпорт
Сільськогосподарсько-споживчі	123,1	21,7	15,4	4,6	90,6	183,9
Мінеральна продукція	50,9	261,4	6,4	55,0	217,5	132,2
Вироби хімічної промисловості	167,6	55,8	21,0	11,7	101,2	189,2
Текстиль та взуття	113,2	7,8	14,2	1,6	134,4	156,0
Дерево, папір, текстура	63,5	16,5	8,0	3,5	96,1	124,1
Недорогоцінні метали	76,3	96,9	8,4	20,4	134,9	142,9
Вироби електромашинної промисловості	122,0	11,2	15,4	2,4	144,2	113,1
Меблі й освітлювальні прилади	70,2	1,2	8,8	0,3	92,6	85,7
Вироби з гіпсу, цементу, камінь	19,5	2,0	2,4	0,4	125,0	166,7

* Складено за: [9, 235].

Вартість безпосередніх інвестицій Польщі в економіку України склала за 2000 р. 62 млн дол., і це становило заледве 1,6 % вартості всіх закордонних інвестицій в українську економіку. Ці інвестиції були розподілені таким чином: 31,9 % – у банківсько-фінансовому секторі; 19,8 % – у промисловості (здебільшого в машинобудівній та легкій); 13,2 % – у внутрішній торгівлі [9, 235].

У 2001 р. Україна вже була для Польщі дев'ятим партнером в експорті (2,8 %) і займала 23 позицію серед імпортерів (0,9 %). Для України ж Польща в списку партнерів з експорту займала сьому позицію (3,1 %) й утримувала шосту позицію в імпорті (2,9 %). Експорт з Польщі до України протягом року зріс із 25,6 % і на кінець року становив 1 002,7 млн дол. Натомість імпорт з України до Польщі зменшився до 5,5 % і на кінець 2001 р. його вартість становила 449,3 млн дол. [10, 300].

Протягом 2001 р. в польському експорті в Україну головне місце займали машини, електро товари, недорогоцінні метали, добрива, каучук та інша продукція хімічної промисловості, сільськогосподарські товари, вироби з шерсті, дерева, взуття, вугілля і т. ін. В імпорті з України до Польщі переважали мінерали, недорогоцінні метали, продукти тваринництва та вироби хімічної промисловості.

Майже всі фінансово-торгівельні операції між двома державами здійснювалися через банки з польським капіталом. В Україні функціонує 195 банків, серед них із польським капіталом такі:

- Депозитно-кредитний банк “Україна” ЛТД, зареєстрований у Луцьку в 1997 році (інвестором з польської сторони є Bank Pekao SA);
- Західноукраїнський комерційний банк, зареєстрований у Львові в 1998 році (інвестор – Kredyt Bank PBI S.A.) – має 18 відділень в Україні;
- представництво Торгового банку S.A. в Києві, яке діє з 1998 р.

Частка Польщі в безпосередніх інвестиціях, закладених в Україні, становила наприкінці 2001 р. 1,58 %, або 69,3 млн дол. Згідно з офіційними даними у 2001 р. в Україні зареєстровано близько 1,8 тис. економічних суб'єктів із польським капіталом, перелік продукції котрих складається з більш як 200 позицій [10, 300].

Польський дослідник Я. Ксьонжек, характеризує розвиток економічних відносин України та Польщі у 2002–2003 рр., зазначає: “... в економічних відносинах обох країн немає добре відлагодженого механізму співпраці, хоча б такого, як у політичних стосунках” [5, 315]. Незважаючи на це, за вказані два роки товарооборот між двома державами неухильно зростає. Так, наприклад, на 2002 р. його сума становила 166,9 5 млн дол., при цьому польський експорт майже втричі перевищував імпорт з України. Середня вартість інвестицій з Польщі до України становила протягом

2002 р. – 69,3 млн дол., при цьому, що польські інвестиції склали лише 1,6 % вартості усіх безпосередніх закордонних інвестицій в Україні [5, 315]. На думку дослідника, польські інвестиції в українську економіку характеризуються високим ступенем ризику, і саме тому польський капітал майже не брав участі у процесах приватизації в Україні.

Аналізуючи економічну площину польсько-українських відносин, варто зупинитися на перспективах важливого економічного проекту – нафтопроводі Одеса – Броди – Гданськ. Відомо, що проект передбачає транспортування нафти з каспійських родовищ у Європу через територію України та Польщі. У випадку успішної реалізації ця ініціатива матиме вплив на всі інші проекти економічного співробітництва між Польщею та Україною і на статус польсько-українського кордону. Однак позитивне для України та Польщі розв'язання питання про маршрут транспортування нафти залежить від позиції тих чи інших країн, зацікавлених у цьому та в інших проектах. Що стосується ставлення польського керівництва, то офіційна Варшава заявила через свого прем'єр-міністра, що вона “дуже зацікавлена” у будівництві нафтопроводу Одеса – Броди – Гданськ [2]. Одним із важливих кроків до здійснення цієї ініціативи став договір про співпрацю Гданського та Одеського портів [11, 189]. Реалізація проекту дасть змогу зацікавленим сторонам створити альтернативне джерело постачання нафти до європейських країн, що своєю чергою підвищить вплив Києва й Варшави у європейській та світовій політиці.

До важливих міждержавних проектів належить також будівництво трансєвропейської магістралі за маршрутом Вроцлав – Краків – Львів – Київ.

Незважаючи на певний оптимізм з огляду на вищесказане, потрібно зауважити, що економіці України інтегруватися з центральноєвропейською, а отже, й з польською, буде ще важче, ніж реінтегруватися до пострадянської, а точніше, російської економіки. Попри значне економічне зростання упродовж 1990-х років, Польща залишається занадто слабким економічним партнером України, який не здатний провести масоване інвестування капіталу в українську економіку в усіх перспективних галузях. До того ж, окремі кроки польської сторони, що були вже зроблені в цьому напрямі, нашоухнулися на “стіну” нерозуміння і незацікавленості з боку української влади. Одним із прикладів такої недалекоглядної політики української влади, зокрема, її законодавчої гілки, було те, що український парламент провалив проект міжурядової угоди з Польщею про надання кредиту під імпорт технологій і запчастин для виробництва в Україні комбайнів [3].

Велике значення для польсько-українського економічного співробітництва має регіональна співпраця на рівні єврорегіонів “Карпати” та “Буг”. До складу єврорегіону “Карпати”, утвореного в 1993 р., входить 26 адміністративних одиниць, у тому числі польські воєводства: Перемишльське, Жешувське, Кроснінське та Томашувське і Закарпатська, Львівська, Івано-Франківська та Чернівецька області України [5, 316].

Єврорегіон “Буг” існує з 1995 р. і спочатку охоплював з польського боку Люблінське, Холмське, Замостське і Тарнобжезьке воєводства, а з українського – Волинську область. Із травня 1998 р. до цього єврорегіонального об'єднання було включено і Брестську область Білорусі.

І якщо в економічних відносинах двох країн існують деякі проблеми, то співробітництво між територіальними одиницями Польщі й України (на рівні воєводств, областей і міст) відбувається без перешкод. Найкраще розвиваються контакти прикордонних регіонів, що впливає з безпосередньої необхідності співпраці, вирішення проблем, які виникають. Активно включені в економічне співробітництво також воєводства Польщі й області України, які не межують одні з одними. Така співпраця польських і українських регіонів унормована приблизно 50 угодами, і до неї залучені вісім воєводств Польщі та 17 областей України [5, 316].

Таке співробітництво скероване здебільшого на торговельно-економічні обміни, спільні заходи щодо охорони навколишнього середовища, співпрацю в галузях науки й культури.

Важливим елементом двосторонніх стосунків залишається рух через кордон, особливо після вступу Польщі до ЄС та введення візового режиму. Польська сторона напередодні остаточної інтеграції з Європейським Союзом неодноразово заявляла, що рух через польський-український кордон буде здійснюватися без найменших перешкод. На практиці це було підтверджено: візовий режим залишився досить спрощеним і безкоштовним, що теж не могло не вплинути на інтенсивність руху через польський-український кордон.

Як свідчить статистика, найжвавіший рух через спільний кордон зафіксовано на автодорожних переходах (8 млн 884 тис.). З анкетних досліджень, проведених поляками у цих пунктах перетину кордону, випливає, що головним мотивом українців, які пересікають міждержавний кордон, є купівля товару в Польщі. Докладніше мотивацію поїздок, а також частоту перетину кордонів характеризує табл. 3.

Таблиця 3

Мотивація перетину українсько-польського кордону*

Пункт перетину кордону	Мета візиту, %				
	зادля покупок	туризм	економічні інтереси	відвідини родичів, знайомих	інше
Дорогуськ	47,0	0,9	24,8	10,5	16,8
Хребенне	67,9	3,4	10,4	10,3	8,0
Медика	77,9	3,0	3,1	8,4	7,6

* Складено за: [8].

Як свідчать дані польських дослідників головними місцями закупок товарів на польсько-українському прикордонні є міста:

- Холм та Люблін – для прибулих через Дорогуськ;
- Ромашув-Любельський, Замость та Люблін – для прибулих через Хребенне.
- Ряшів – для прибулих через Медику.

Є дані, що характеризують відстань, яку долають українці, перетнувши українсько-польський кордон. Вони красномовно свідчать про те, що, як правило, більшість торговельних операцій проводиться в безпосередній близькості від міждержавного кордону (див. табл. 4).

Таблиця 4

Кількість українців, які на автомобілях прибули в Польщу задля покупок у 2000 р.* (у %)

Пункт перетину кордону	Віддалення		
	до 20 км	21–100 км	понад 100 км
Дорогуськ	3,0	70,4	26,6
Хребенне	41,4	47,8	10,8
Медика	67,0	18,4	14,6

* Складено за: [8].

Для згаданих міст, які знаходяться в прикордонні й розміщені вздовж доріг, які ведуть до пунктів перетину кордону, попит на товари – через прибулих українців – став важливим імпульсом їх економічного розвитку [7, 61–64].

Статистичні дані відтворюють і картину активної жителів близького й віддаленого українського прикордоння у безпосередньому русі через кордон. Беззаперечним є той факт, що найактивніше перетинають кордон люди, які проживають від нього у безпосередній близькості (див. табл. 5, дані за 2000 р.).

Таблиця 5

Віддалення місць проживання українців, які перетинають українсько-польський кордон*

Пункт перетину кордону	Віддалення		
	до 20 км	21–100 км	понад 100 км
Дорогуськ	9,1	53,3	37,6
Хребенне	18,3	55,7	26,0
Медика	10,1	64,7	25,2

* Складено за: [8].

Головними осередками проживання українців, які прибувають у Польщу, є міста: Ковель, Луцьк, Львів. Торгівля має найрізноманітніший характер: від стихійної до регулярної, впроваджуваної через зареєстровані, підлеглі економіці, у т. ч. кооперації, об'єкти. Така торгівля трактується як найвищий підйом транскордонної економічної співпраці [13, 230].

Про розміри регулярної економічної співпраці свідчить такий факт: торгівля в польській частині прикордоння становила в 2000 р. близько 50 % вартості офіційно зареєстрованого експорту з Польщі на Україну. Цей експорт становив 3,8 % вартості польського експорту і був приблизно у 10 разів меншим порівняно з експортом Польщі до Німеччини. Польський експорт становив 3,2 % українського імпорту. Натомість польський імпорт з України становив 10,8 % вартості польського імпорту і виносив 2,1 % вартості експорту цього краю [6, 269].

Розвитку торгового й кооперативного обміну сприяло відкриття мережі банківських установ. У 1997 р., після трьох років наполегливої праці, у Луцьку став функціонувати перший у прикордонні іноземний банк – зі 100 % польського капіталу (Pekao S.A.). Він проводив різностороннє обслуговування господарчих і економічних структур як польських, так і українських. У 2000 р. у Львові розпочав діяльність польський Кредитний банк “Україна”. Однак усе це лише початки творення банківської системи, здатної до чіткого обслуговування транскордонного обміну на українсько-польському прикордонні.

Заради справедливості слід зауважити, що поряд із позитивними моментами на українсько-польському прикордонні існують, однак, і негативні явища. Зокрема, прикордоння двох держав є місцем процвітання так званої “сірої зони”. Із 1998 р. розпочалося ввезення до Польщі безакцизних товарів: алкоголю і цигарок. На українсько-польському кордоні зафіксовані випадки нелегальної міграції – переважно вихідців з Азії. Транзитом мігруючи через Україну, азіати вибирають цілком своєї мандрівки країни ЄС.

Ще одним елементом, віднесеним до “сірої сфери”, є досить характерне для прикордоння нелегальне працевлаштування українців, переважно на будівельні чи сезонні роботи в сільському господарстві. Попит на таку досить дешеву робочу силу є високим, бо платять нелегальним працівникам удвічі-утричі менше, аніж полякам.

Аналіз процесів, які відбуваються нині на українсько-польському прикордонні, свідчить, з одного боку, про подолання бар’єрів, залишених від минулого, з іншого, – про появу нових реальних можливостей для розбудови периферійного прикордоння, яке в перспективі матиме важливе значення у відносинах між двома державами як з геополітичного, так і з економічного погляду.

Отже, підсумовуючи вищесказане, слід зауважити становлення і розвиток польсько-українського співробітництва на рубежі 80–90-х років ХХ століття, у контексті загальної, цілком успішної зовнішньоекономічної діяльності Польщі, незважаючи на певний оптимізм, викликаний підписанням широкомасштабного Договору між Україною і Республікою Польща про добросусідство, дружні відносини і співробітництво від 18 травня 1992 р., проходили в складних внутрішньо- і зовнішньополітичних та економічних умовах для обох країн і відзначались реальним “особливим” чи то “стратегічним” партнерством попри кількість заяв щодо їх специфічності.

Історія польсько-українських відносин на початку 1990-х років засвідчує, що формування міждержавних відносин між Варшавою та Києвом проходило проблематично з огляду як на внутрішні фактори обох посткомуністичних суспільств, так і на зовнішні у вигляді позицій провідних західних країн, а також США та СРСР (Російська Федерація).

Однак можна з цілковитою впевненістю говорити про те, що у 1989–1993 роках відбулося організаційне оформлення польсько-українського стратегічного партнерства, яке вже ближчим часом стало приносити значні взаємні економічні вигоди й відігравати важливу роль у процесі українського входження в Європу.

Важливим стимулюючим фактором у розвитку двосторонніх економічних відносин, на сучасному етапі, є побоювання з боку польської економічної еліти стосовно зростання економічної ваги України в регіоні у довгостроковій перспективі. У цьому випадку значний відсоток потенційних інвесторів переключатиметься на українські ринки, а політичний вплив офіційного Києва в Європі посилюватиметься.

Іншим суттєвим фактором у розвитку всього спектру польсько-українських відносин є порівняно невисокий політичний та економічний розвиток Польщі. Незважаючи на стабільне зростання ВВП, Польща навряд чи зможе найближчим часом стати стратегічним інвестором України, оскільки польське суспільство переживає схожі проблеми посткомуністичного становлення та володіє значними можливостями для розміщення вільного капіталу всередині країни.

Наприкінці 90-х рр. ХХ ст. – поч. ХХІ ст. польсько-українські стосунки спираються вже більше як на 70 міждержавних угод, які стосуються різноманітних сфер міждержавних відносин та співробітництва. Подальше зближення України та Польщі в кінці 90-х рр. є чимраз виразнішим, і його вплив відчувається у стабільності субрегіональній. Як часто стверджують поляки, “польсько-українські відносини є своєрідним лакмусовим папірцем стосунків у регіоні” (Центрально-Східній Європі).

Література

1. Васильєва Д., Чекаленко Л. Українсько-польські відносини наприкінці ХХ століття // *Нова політика*. – 1998. – № 4. – С. 13–17.
2. Еременко А. “Первак нефть” – что “первак кровь...” // *Зеркало недели*. – 1999. – № 9. – С. 17–36.
3. Спільний інтерес // *Наше слово*. – 1999. – 14 берез.
4. Трохимчик С. Польсько-українські відносини на сучасному етапі // Трохимчик С. Україна в європейському геополітичному вимірі: Статті і доповіді. – Л., 1999. – С. 60–68.
5. Książek J. Stosunki Dwustronne Polski (Ukraina) // *Rocznik Polskiej polityki Zagranicznej*. 2002. – Warszawa, 2003. – S. 297–350.
6. Miszczuk A. Pogranicze polsko-ukrainske a polityka zagraniczna III RP // *Polskie pogranicza a polityka zagraniczna u progu XXI wieku / Pod red. Ryszarda Stemplowskiego i Adriany Zelazo. Instytut Spraw Międzynarodowych*. – Warszawa, 2002. – S. 263–280.
7. Miszczuk A., Gorzym-Wilkowski W. A. Transgraniczny rych drogowy jako impuls rozwoju lokalnego // *Wiadomosci Statystyczne*. – 1996. – Nr. 1. – S. 61–64.
8. Ruch graniczny i wydatki cudzoziemcow w polsce oraz Polakow za granica w 2000 roku, GUS. – Warszawa, 2001.
9. Szmyd Zofia. Stosunki dwustronne polski. Ukraine // *Rocznik Polskiej polityki Zagranicznej*. 2000. – Warszawa, 2001. – S. 163–262.
10. Szmyd Zofia. Stosunki dwustronne polski. Ukraine // *Rocznik Polskiej polityki Zagranicznej*. 2001. – Warszawa, 2002. – S. 297–303.
11. Szmyd Z. Stosunki z Ukraina // *Rocznik Polskiej polityki Zagranicznej*. 1998. – Warszawa, 1999. – S. 182–191.
12. Szmyd Z. Stosunki z Ukraina // *Rocznik Polskiej polityki Zagranicznej*. 1999. – Warszawa, 2000. – S. 182–191.
13. Szul R. Rola granicy w gospodarce – proba ujecia teoretycznego / Pod red. A. Mync, R. Szul. Rola granicy i wspolpracy transgranicznej w rozwoju regionalnym s lokalnym, EUROREG. – Warszawa, 1999. – 230 s.

Статтю подано до редколегії
27.10.2006 р.